

You have downloaded a document from



The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Korunk

Our Age

Location: Romania

Author(s): Judit Hammerstein

Title: Szövetséges vagy fenyegető hatalom Oroszország? Márki Sándor írásai az orosz–magyar kapcsolatokról
Ally or Threatening Power? Sándor Márki's Writings on Russian-Hungarian Relations

Issue: 12/2025

Citation style: Judit Hammerstein. "Szövetséges vagy fenyegető hatalom Oroszország? Márki Sándor írásai az orosz–magyar kapcsolatokról". Korunk 12:74-85.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1397121>

4. Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. 2. kiad. Ráth, Bp., 1886. 22.
5. Uo. 126.
6. Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum, Bp., 1898. 36.
7. Márki Sándor: *Történettanítás nép- és középiskolában*. Századok 19. évf. 1885. 138–154.
8. Márki Sándor: *Történelem és hazaszeretet*. In: Uő: *Nemzeti ünnepeken – Történelmi beszédek*. Kolozsvár sz. kir. város közönsége, Kvár, 1907. 16–39.
9. A cikksorozat és története – Márki Sándor: *Bihar megye rövid története*. Szerk. Erdész Ádám. Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2023. 110.
10. A MÉH 1–6. évf. [Kézírtas folyóirat.] SZTE Klebelsberg Könyvtár Régi Könyvek Tára Ms 230/1–2.
11. Irodalmi értesítő – Könyvészeti szaklap. Szerk. Márki Sándor. Kókai Lajos Könyvkeresk., Bp., 1874–1875.
12. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története és Az újkor és legújabb kor története*. Athenaeum, Bp., 1910. 704., 712.
13. Márki Sándor: *Paulus Diaconus*. Századok 31. évf. 1897. 483–494.
14. Klukovitsné Paróczy Katalin – Rácz Béláné – Szabó Éva: *Márki Sándor szakirodalmi munkássága*. Szeged, 1992. 147.
15. Márki Sándor: *Nemzeti ünnepeken*. i. m. 383.
16. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem almanachja az MCMXIV–XV. tanévre. Kvár, 1914. 34.
17. Kovách Géza: *Márki Sándor emlékezete és hagyatéka*. EMKE, Arad, 2000. 74.
18. Márki kapcsolathálójának egyik részéről készült egy nagyon érdekes, védés előtt álló doktori disszertáció. Szabó István: *Márki Sándor kapcsolatrendszere a kolozsvári kulturális elitel*. Kvár, 2025.
19. *A történelem*. In: Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 4–12.
20. *Márki Sándor naplói III. 1904–1914*. Szerk. Erdész Ádám. MNL BéML, Gyula, 2021. 299.
21. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. Franklin, Bp., 1914. 138.
22. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 84.
23. Uo. 90.
24. Uo. 96–97.
25. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 12.
26. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 123.
27. Uo.
28. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 12.
29. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 126.
30. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Akadémia, Bp., 1913. VIII.
31. Mészáros Kálmán: *A „tánciskolai kályha”, avagy Márki Sándor Rákóczi-biográfiájának máig megkerülhetetlen forrásbázisa*. A 2025. június 3-án Márki 100 – Lukinich 75 címmel megrendezett tudományos emlékkonferencián elhangzott előadás.
32. Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország*. i. m. 6.
33. Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Budapesti Szemle 158. köt. 1917. 61–79.
34. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 12.

HAMMERSTEIN JUDIT

Szövetséges vagy fenyegető hatalom Oroszország?

Márki Sándor írásai az orosz–magyar kapcsolatokról

■ Márki Sándor történetírói munkásságában jelentős helyet foglalnak el az orosz–magyar kapcsolatok, amelyekről 1877 és 1913 között a történész hat hosszabb-rövidebb tanulmányt – két önálló kötetet és négy cikket – tett közzé. Írásomban ezeket a munkákat vizsgálom a következő kérdések szem előtt tartásával: Miért szentelt Márki kiemelt figyelmet Oroszországnak? Hogyan értékelte a magyar–orosz kapcsolatokat és ezzel összefüggésben a cári Oroszországot? Mennyiben tekinthetők újszerűnek vizsgálódásai, kérdésfeltevései és válaszai?

Az orosz–magyar kapcsolatok különböző korszakait és aspektusait tárgyaló hat Márki-írás a megjelenés időrendje szerint haladva a következő: Az első az 1877-ben publikált *Az oroszok hazánk történetében* című kötet,¹ amely a honfoglalástól 1877-ig foglalja össze az orosz–magyar érintkezések történetét. A második az 1882-ben a Földrajzi Közleményekben publikált *Magyar írók Oroszországról* című tanulmány,² amely többek között a krónikák, a külföldi és a magyar utazók, a Kelet-kutatók visszaemlékezéseinek számbavételével tekinti át az orosz világról szóló magyarországi ismeretközlés és ezzel összefüggésben a magyarok Oroszországról kialakított képének alakulását. Az 1893-ban az *Erdélyi Múzeumban* közölt *Orosz–magyar érintkezések Mátyás király és a Jagellók korában*,³ majd az egy évvel később ugyanitt megjelent két újabb, az *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában Első közlemény*,⁴ illetve *Második és befejező közlemény*⁵ című írás a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség Oroszország-politikáját vizsgálja a Mátyás király uralkodásától a karlócai békekötésig terjedő időszakban. Végül a hatodik tanulmány az 1913-ban *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben* címmel napvilágot látott önálló kötet,⁶ melynek témája, ahogy a címe is elárulja, I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem szövetségekötésének hátterét dolgozza fel.

Márki lényegi megállapításait, történetírói attitűdjét a hat írás egyenként történeti részletes elemzése helyett elsődlegesen a tanulmányokból kirajzolódó tematikai súlypontok mentén tárgyalom, amelyek a következők: Az ismeretlen, vagy nem jól ismert Oroszország; Orosz „barbárság” vs. magyar „civilizációs fölény”; Oroszország mint fenyegető birodalom, ezzel összefüggésben a pánszlávizmus és a szláv nemzetiségek; és végül Oroszország mint Magyarország lehetséges szövetségese. Már csak területi okokból is eltekintek ugyanakkor a Márki által vizsgált újkori történeti kérdések recepciójának vizsgálatától, a történész gondolatainak, véleményének historiográfiai kontextusba helyezésétől.

A korabeli nemzetközi kontextus

■ Az írások tanulmányozásához elengedhetetlennek tűnik annak a történeti, diplomáciai környezetnek a figyelembevétele, amely Márki történetírói munkásságának hátterében állt.

A cári Oroszország expanzív törekvései az úgynevezett keleti kérdéssel összefüggésben az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdeklődésének homlokterében álltak. A dualista (azt megelőzően a Habsburg) birodalom és a cári Oroszország közötti hagyományos szövetségi viszonyt egyre inkább aláásta a Balkán jövőjének kérdésében kibontakozó feszültség, amelyet jól érzékeltet a San Stefanói béke (1878. március 3.) majd annak revíziója, az 1878 nyarán tető alá hozott, a látványos orosz térfoglalást visszaszorító berlini rendezés is. Az európai nagyhatalmak igyekeztek befolyást gyakorolni a balkáni népek nemzeti, függetlenedési törekvéseire, amelyek az Oszmán Birodalom, „Európa beteg emberének” hanyatlásával egyidejűleg szökkentek szárba. A tét voltaképpen az volt, hogy ki és hogyan osztozhat a török birodalom európai területi örökségén, kinek az érdekei mentén rajzolhatók újra a Balkán-félsziget hatalmi viszonyai. Ekként kerültek egymással szembe riválisokként az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország.

A cári birodalom a szláv testvériség eszméjét is felhasználva, a balkáni népek függetlenségi mozgalmának felkarolásával törekedett befolyást szerezni a félsziget, a születendő új államok felett, amely a Földközi-tengerhez való kijutás lehetőségét is felcsillantotta. A Monarchia viszont okkal tartott attól, hogy maga is a török birodalom sorsára juthat, a többnemzetiségű Oszmán Birodalom széthullása ösztönzőleg hathat a dualista államban élő nemzetiségek önállósodási törekvései számára, amelyek mögött a pánszlávizmust, Oroszország mesterkedését látta. A magyarok ráadásul az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során az orosz szuronyok

mellett arról is tapasztalatot szerezhettek, hogy nemzeti törekvéseik nemcsak Béccsel, de a szerbek, a horvátok és a szlovákok nyiladozó nacionalizmusával is szembe fordíthatja őket. Úgy tűnt, a Monarchia elemi érdeke Oroszország balkáni befolyásszerzésének gátat vetni.

A balkáni érdekellentétek egyre súlyosabbá válása, a szövetségi rendszerek radikális átrendeződése, ezen belül Oroszország közeledése Franciaországhoz, a Bosznia-Hercegovina annexiója nyomán kibontakozó válság végül egyaránt hozzájárultak az 1914-es világméretű háborús konfliktus kirobbanásához, amelyben a két birodalom a szemben álló katonai tömbök tagjaként harcolt egymás ellen.⁷

A fentiekből következik, hogy az orosz expanziós törekvések, a Monarchia balkáni aspirációi, a soknemzetiségű kettős birodalom jövőbeni sorsa, benne Magyarország területi integritása miatt érzett aggodalom felettébb időszerű kérdés volt Márki történetírói munkálkodása idején.

Információ- és ismerethiány. A tájékozódás csatornáit

■ Az Oroszországgal kapcsolatos ismerethiány Márki írásainak egyik hangsúlyos eleme. A kérdést kimerítően tárgyalja *Az oroszok hazánk történetében* című kötet, átfogó képet nyújtva a két nép közötti érintkezések történetéről. A szerző kiemeli, hogy a magyar történetírásban az orosz–magyar kapcsolatok kezdeteihez számos „balvélelem”, túlzó vagy a valóságot teljességgel nélkülöző állítások kapcsolódtak. A térségről szóló „gyermekes”, hamis képzetek kialakulásának okát elsődlegesen a földrajzi ismeretek hiányával, a nagy távolsággal és a rossz közlekedési viszonyokkal magyarázza. Az Oroszországot övező homályt, bizonytalanságot és idegenségérzetet az Oroszországról szóló külföldi beszámolók, útleírások azonban nemhogy mérsékelték volna, sokkal inkább elmélyítették: „[...] talán sohasem találtuk reánk nézve idegenebbnek Oroszországot, mint a XIII. század derekától a XVI-ik derekáig.”⁸

Ez a helyzet Márki megállapítása szerint a következő 300 év során sem változott érdemben. Még a 19. században Oroszországba látogató magyar utazókat is elsődlegesen a hátramaradt magyarok felkutatása, a magyarok eredetének vizsgálata foglalkoztatta, nem pedig maga a cári birodalom. Ebből is következően Oroszországról felettébb kevés érdemi írás, kötet látott napvilágot. Márki különösen az Oroszországot „egész állami nagyságában” bemutató monográfia megszületését hiányolja.

A kötetet nagy erénye, hogy elsőként veszi sorba azokat a műveket – a tudományos igényű írásoktól a felületes beszámolókon, az útleírásokon át az irodalmi művekkel bezárólag –, amelyeken keresztül a korabeli Magyarországon tájékozódni lehetett az orosz viszonyokról. Kitér az utazók, a tudományos igényű útra kelők munkáira, ahogy az orosz vonatkozású szépirodalmi alkotásokra. Rövid felsorolás erejéig érinti az orosz irodalom magyarországi jelenlétét is. Elmulasztja ugyanakkor annak érzékeltetését, hogy az orosz irodalom és a politikai gondolkodás szoros összefonódása miatt az orosz irodalmi alkotások kiváló fogódzót kínáltak a tájékozódáshoz az orosz néplélekről és az orosz nemzeti karakterről, valamint az orosz társadalmi, politikai viszonyokról egyaránt. Mindent egybevetve Márki leginkább azonban a két ország kapcsolattörténetének feldolgozását hiányolja.

Rámutat a két ország egymás iránti érdeklődésének inverzére is. Ennek kapcsán arra a megállapításra jut, hogy Oroszország még kevesebb figyelmet tanúsít a magyarok iránt, mint fordítva, ami abban is tetten érhető, hogy Oroszországban elvétve jelentek meg magyar vonatkozású munkák. Röviden kitér azokra az Orlay Jánoshoz (I. Sándor cár háziorvosa, államtanácsos, gimnáziumigazgató stb.) hasonlóan Oroszországban letelepedett magyarokra is – őket nevezi majd V. Molnár László történész hídépítő magyaroknak –, akik jelentős posztokat töltöttek be többek között orvosként, tudósként, tanárként.⁹

„Barbár oroszok” – „magyar civilizátorok”

■ Márki Oroszországról kialakított képe nem tűnik mentesnek a széles körben elterjedt sztereotip, koloniális megközelítéstől, ami az Oroszországba látogató nyugati megfigyelők mellett a magyarokat is jellemezte. Az attitűd lényege, hogy az orosz földre lépő magyarok önmagukat a nyugati világ, azaz egy fejlettebb kultúra képviselőinek tekintették.

Az oroszok hazánk történetében című munkájában a szerző nem titkolt nemzeti büszkeséggel állapítja meg, hogy III. Iván cár (1462–1505) Oroszországa a német helyett majdnem a magyar kultúrát vette át modernizációs mintaként: „[...] de igazán csak a véletlenül múlt, hogy a mai Oroszország műveltsége ne német, hanem magyar alapokon nyugodjék. [...] Mi volt természetesebb annál, hogy Iván, mikor nemzetét szellemileg is magasabb helyre akarta segíteni, legközelebbi tanult szomszédjai sorából válassza az igényelt mestereket.” III. Iván 1482-ben követet küldött az éppen Bécsset elfoglaló Hunyadi Mátyáshoz, ágyúöntőket, tüzekeket, műtövösöket, ércolvasztókat, építőmestereket stb. kérve tőle. A követküldés fő célja egyébiránt a két ország közötti szövetség tető alá hozására irányult, lengyel-ellenes érveléssel. Márki nemzeti elfogódottsággal jegyzi meg, hogy „[...] a nyugati nemzetek közül mi voltunk az elsők, kik barátságot fogadtunk az újonnan szervezkedett Oroszország iránt, mellyel az ezredév elmúltáig talán más érzelmektől hevítve kell érintkeznünk. Ha Mátyás e szövetség megkötése után csak néhány évig is él, ki tudja, mennyit ismerhetnénk föl sajátunk gyanánt az orosz műveltség zsengei közt! így azonban másként történt.”¹⁰

A történész más írásában is hangsúlyozza, hogy az Oroszországba látogatókat megdöbbentették a civilizálatlan viszonyok. II. Rudolf császár egyik, a perzsa sahhoz küldött követe, Tectander György erdélyi diplomata 1602-ben az orosz földön átutazva barbársággal, erkölcsi romlottsággal, civilizálatlansággal és nyomorúsággal találkozott. Ennek kapcsán Márki megállapítja: „A magyar utazók hazugnak, csalónak s fitogtatott vallásossága mellett is fajtalanak, paráznának, egyáltalán a világ leggonoszabb népének találták az orosz.”¹¹

Ez az oroszokról kialakult rendkívül elmarasztaló vélemény Zrínyi Miklós *Az török áfium elleni orvosságról* című művében is visszaköszön, amikor a költő-hadvezér amellet érvel, hogy Magyarország számára miért nem jöhet szóba szövetségesként Oroszország a törökellenes harchoz: „Muszkát nem számllalom, mert álomhoz hasonló discursus volna inkább, hogysem valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek micsodás reménységeket csináltak magukra; – de sem nem remélhetjük, sem nem kívánhatjuk. Az ő országuk messze, az ő népek goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájok ostoba, birodalmuk tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségük?”¹² Megjegyzendő, hogy Márki más tanulmányaiban is idézi ezeket a Zrínyi-mondatokat.

A negatív kritikák sorában tér ki többek között Márki Bertalanffy Pál 1757-be a *Világnak két rend béli rövid ismerete* címmel közreadott, nem saját élményeken alapuló „Muszkaország”-leírására is. A jezsuita szerzetes, földrajzi író az oroszokat szintén sötét színezetben mutatja be, vadnak, műveletlennek, „kegyetlen erkölcsűnek”, nem utolsósorban pedig részeseknek nevezve őket.¹³

Oroszország mint a félelem, az aggodalom tárgya – a pánszlávizmus és a magyarországi szlávok

■ A civilizálatlan, zsarnok Oroszország tematikája mellett Márki írásaiban legalább ekkora nyomatékkel szerepel az expanzív cári birodalom által kiváltott félelemérzet. A Nyugat irányában is terjeszkedő Oroszország megjelenésének jelentőségével az erdélyi fejedelmek már a 16. században szembesültek. Báthory István erdélyi fejedelem, illetve lengyel király külpolitikáját méltatva Márki rámutat, hogy az Oroszország ellen fényes katonai sikereket arató Báthory nagy érdeme,

hogy az orosz állam terjeszkedésében felismerte a Lengyelországra, sőt az egész nyugati világra leselkedő veszélyt.

A történész hangsúlyos figyelmet szentel az orosz befolyás- és területszerzési aspirációk egyik fontos ideológiai mozgatórugójának, a pánszlávizmus eszméjének, amelyre az Oroszországgal szemben táplált aggodalom egyik meghatározó összetevőjeként tekint. A szlávok egyesítésének gondolata orosz vezetéssel már a 17. század második felében felbukkant a magyarországi szláv nemzetiségek körében, amit Márki konkrét példákkal támaszt alá. Nagy terjedelemben ismerteti például Krizsanics György Zágráb megyei katolikus pap 1666-ban megjelent *Politika* című művét, melynek szerzője patetikus sorokban fejtette ki Oroszország messianisztikus küldetését, azaz a szlávok összefogását – megszüntetve közöttük a vallási viszálykodást – és felszabadításukat a török, valamint a német uralom alól: „A dunai szlávok semmit sem tehetnek a maguk erejéből. Oh cászár! Te Mózes vesszejét tartod kezeidben: csodákat művelhetsz s örökös hálára kötelezheted magad iránt a szláv népfajt!...”¹⁴ Krizsanics gondolatainak jelentőségét Márki a következőképpen kommentálja: „Szláv író egészen a XIX. századig ilyen élesen, ilyen határozottan nem fejezte ki még a *panslavismus*, sőt panrussismus eszméjét; a mi annál fontosabb, mert először épen egy magyarországi ember ajkairól hangzott el.”¹⁵

A Magyarország török alóli felszabadítását is eredményező 1699-es karlócai békekötés jelentőségét Márki Oroszország szempontjából is méltatja, hiszen a nyugati országok első alkalommal vonták be Oroszországot a tárgyalásokba, a rendezési folyamatba. Ráadásul erre – ezt Márki szintén alig titkolt jóleső érzéssel konstatálja – Magyarországon került sor, azaz itt ismerték el Oroszország nagyhatalmi státuszát. Megjegyzi ugyanakkor, hogy Oroszország látványos megerősödése eredményeként a szlávok egyesítése eszméjének térnyerése is egyre kézzelfoghatóbbá vált: „Nem ösztönszerűen működött most már a szláv eszme. Öntudatra ébredése egyidős a XVIII. századdal. S ezzel Oroszországra, hazánkra és az egész Keletre új korszak következett.”¹⁶

A pánszlávizmus orosz terjesztése nyitott fülekre talált a magyarországi szláv népesség körében a 18. század közepén is, amit Márki többek között a Magyarországon megforduló, vagy hosszabban itt tartózkodó orosz tiszteknek a magyarországi óhitűek körében folytatott tevékenységével illusztrál. Szintén az orosz izgatás eredményességének tudja be Sztratinirovics István¹⁷ „botránys” akcióját. A szerb pátriárka 1804-ben emlékiratban fordult az orosz kormányhoz, hogy támogatást kérjen egy új, orosz védnökség alatt álló Szerbia létrehozásához úgy, hogy az új állam Ausztria bizonyos tengeremelléki, illetve határ menti területeit is megkapná. Márki méltatlankodva állapítja meg, „[...] hogy egy magyarországi ember már e század elején így mer kacérkodni a muszkák túlsúlyának gondolatával.”¹⁸

Napóleon legyőzése, majd a Szent Szövetség létrehozása az Orosz Birodalom európai térnyerésének következő látványos állomásaként felerősítette az Oroszországgal szembeni félelemérzetet. Márki ennek az aggodalomnak ad hangot I. Sándor cár pest-budai tartózkodásának – a rövid látogatásra 1814 októberében a Habsburg- és a porosz uralkodó társaságában került sor – taglalásakor. Ez a passzus abból a szempontból is tanulságos, hogy kiválóan érzékelteti Márki történelemszemléletének, történetírói attitűdjének romantikus, patetikus vonásait. A történész úgy leplezi le Oroszország színlelését, területszerző, hódító ambícióit, hogy indirekt módon megszólítja az orosz uralkodót, a belső gondolatait kérve számon rajta: „És midőn a szerénységében is oly szép jövővel biztató magyar fővárost szemlélte, eszébe jutott-e önállóan épen nyolczadfél száz évvel ezelőtt uralkodni kezdett harcias elődjének, Szvetoszlávnak mondása: »Először a görög birodalmat hódítom meg, azután Cseh- és Magyarországot«? S midőn a Margitszigeten rendezett szüreti multság alkalmával, a tót, rác, horvát, bosnyák és szász fiatalok által képezett festői kör közepén lejtő magyar fiúkat és lányokat nézte, nem ötlött-e föl neki a

helyzet komikuma, úgy találta-e, – hogy ő és utódai politikai tekintetben körülbelül hasonló szerepet szántak nemzetünknek?! A közeljövő megmutatta, hogy az oroszok régen tisztában voltak terveikkel.”¹⁹

A szláv nemzetiségiek által a 19. század közepén, az orosz kultusz, az „északi fény bűvöletében” megfogalmazott elképzeléseket, többek között az orosz pártfogás mellett megvalósítandó hatalmas délszláv birodalom tervét, Márki „ferde gondolatoknak”, „bűnös vágyaknak”, „agyrém képzeteknek” minősíti. „A negyvenes években ott álltunk, odáig érlelődtek a különválni akarók ferde gondolatai, hogy »a szlávok már birtokában képzeltek magukat azon fénynek és nagyságnak, mely őket vezérok, Kollár,²⁰ ábrándjaiban elbájolta; képzeletükben már föltámadtak Magyarország ellen.«”²¹

Márki felrója a bécsi kormánynak, hogy a magyar nemzeti ébredés ellensúlyozása érdekében tolerálta a pánszláv törekvéseket. Sőt 1848-ban tudatosan ki is használta azokat, a magyarok ellenében szövetségre a nemzetiségekkel. A történész hangsúlyos figyelmet szentel az 1848–49-es magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak, az orosz beavatkozás eseménytörténetének. Ezzel összefüggésben rámutat – igaz, csak lábjegyzetben – a magyarokkal szemben megnyilvánuló orosz ellenszenvre is, egy 1848 végén megjelent „hivatalos színezetű” orosz röpiratból idézve.²² A magyarellenes érveléshez nem fűz kommentárt, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez a nyilvánvalóan propagandacélokat szolgáló röpirat azokat a hosszú hagyományokra visszatekintő magyarellenes sztereotípiákat – annak a képzetét például, hogy a „vad ázsiai magyaroknak” semmi keresnivalójuk nincs Európában – fogalmazta meg, amelyek később a szlávokat elnyomó magyarok gondolatával kiegészülve egyre látványosabban köszönnek vissza egyes orosz szlavo-fil értelmiségiek és politikusok, illetve a hazai nemzetiségiek, majd a szomszédos szláv államok magyarellenes propagandájában.

Az orosz beavatkozás kapcsán egyébiránt Márki nemcsak a magyar katonai, hanem a diplomáciai hibákra is rámutat, az orosz beavatkozásról szóló hírek kapcsán például a magyar diplomáciai felkészületlenséget emeli ki.

Elemzésének egyik roppantul érdekes mozzanata, hogy a magyar szabadságharc bukásával összefüggésben a magyar nemzetkaraktert is kritikával illeti, jelesül a magyar önáltatást, a hiú ábrándok kergetését és a történelmi amnézia iránti hajlamot. Megállapítja, hogy ez török és orosz viszonylatban egyaránt megmutatkozott. Az 1849-es magyar menekültek befogadása miatt a törökök irányában megnyilvánuló magyar hálaérzetet egyfelől teljesen indokoltnak tartja, másfelől rámutat annak a veszélyére is, hogy ez a pozitív érzület akár radikálisan átírhatja a török hódoltság megítélését a magyar történeti emlékezetben. Márki szerint „szolgalelkűség volna kétszázad történetét, gyászát és keserveit megtagadni vagy épen szépitni”.²³ A magyar önámítás, a valóságos helyzet félreértése, illetve félreértelmezése az oroszokkal szemben is megnyilvánult: A magyar szabadságharcot vérbe fojtó oroszok iránt a magyar közvélemény ugyanis meglepő módon bizonyos rokonszenvet tanúsított, aminek okát Márki az osztrák és az orosz tisztek közötti torzalkodásokban, illetve abban a tapasztalatban látja, hogy az orosz tisztek emberesebben bántak a magyar foglyokkal, mint az osztrákok. Mindez megágyazott annak a hiú ábrándnak, hogy „a muszka ellenségből barát lesz”, a magyarok és az oroszok pedig közös erővel legyőzik majd Ausztriát.²⁴

Az *Oroszok hazánk történetében* című kötetét a szerző 1877-ben valamivel az 1877–78-as orosz–török háború kitörése után fejezi be, így érthető, hogy abban felettebb feszültség ábrázolja a korabeli állapotokat. A könyv utolsó előtti, XI. fejezetében az 1849–1877 közötti időszakot, azaz az orosz–török háborús konfliktushoz vezető út eseménytörténetét foglalja össze, amelynek utolsó szakaszát „az egész Európa által hallgatagon tűrt pánszláv üzelmek” intenzitása, a Balkán népeinek fellázadása, a magyarországi szlávok mozgólódásai fémjelezték. Mindez végül

erőteljesen felkorbácsolta az oroszellenes magyar közhangulatot, ami a magyar lapok tudósításaiiban, a magyar sajtónak a Monarchia Oroszország-politikáját érintő bírálatában, a politikusok nyilvános megszólalásaiban, sőt a rémhírek terjedésében is megmutatkozott.

Oroszország mint lehetséges szövetségés?

■ Márki írásai alapján megállapítható, hogy a magyar–orosz kapcsolatok, melyeknek kezdetei a honfoglalást megelőző időszakra nyúlnak vissza, folyamatosak voltak a két nép történetében. A tanulmányok arra is rámutatnak, hogy Oroszország nemcsak mint félelmet keltő, cselszövő nagyhatalomként jelent meg a magyar (külpolitikai) gondolkodásban, hanem Magyarország potenciális és valóságos szövetségeseiként is.

A 15. században a szorosabb diplomáciai kapcsolatok kiépítése Mátyás királynak köszönhető. Tény azonban, hogy ekkor a Magyar Királyságnak még nem volt oka arra, hogy tartson a cári Oroszországtól. A diplomáciai kapcsolat felvételének, ahogy az előző fejezetben már érintettem, a katonai mellett, jelentős művelődéstörténeti vonatkozásai is voltak, sőt némiképpen a kereskedelmi kapcsolatokat is fellendítették.

A Jagellók alatt az orosz–magyar szövetség értelem szerint nem jöhetett szóba, ám az Oszmán Birodalom terjeszkedésének megítélésében érdekazonosság állt fenn Oroszország és Magyarország között, ami a karlócai békekötésig érvényben maradt: Márki rámutat arra, hogy bár az oroszokat a törökellenes harcokban önös érdekek vezették, az orosz katonai győzelmek nélkülözhetetlenek bizonyultak a keresztény haderő győztes magyarországi hadjáratához, azaz Magyarország török alóli felszabadításához.

Az orosz–magyar érintkezések történetének kiemelkedő fejezete az Erdélyi Fejedelemséghez kapcsolódik, ahhoz a kis államhoz, amely jelentéktelen méretére és vazallus státuszára messze rácsfolva vált aktív részesévé a térség sorsát meghatározó nagy nemzetközi konfliktusoknak, többek között a lengyel–orosz versengésnek, az északi háborúnak, illetve a keleti kérdéssel összefüggő konfrontációknak. Ennek okát Márki azzal magyarázza, hogy az erdélyi fejedelmek sohasem tévesztették szem elől a magyar nemzet, a magyar állam helyreállításának eszméjét. Az Erdélyi Fejedelemség időszaka egybeesett Oroszország birodalommá, nagyhatalommá válásával, miközben ezzel egyidejűleg kezdetét vette Lengyelország látványos meggyengülése. Erdélyt és Oroszországot politikailag Lengyelország (Rzeczpospolita), pontosabban a lengyel korona kérdése kötötte össze: mindkét állam érdekelt volt abban – más-más megfontolásból –, hogy a lengyel trónt megszerezze. Oroszország III. Iván országlásától kezdődően az orosz földek visszaszerzését, míg az erdélyi fejedelmek a független magyar államiság helyreállítását tartották szem előtt. Itt fontos megjegyezni, hogy Márki nagyívű és árnyalt elemzése a korabeli kelet-európai térség rendkívül bonyolult (lengyelek, oroszok, svédek, kozákok, tatárok, törökök stb. által befolyásolt) viszonyairól, a hatalmi erővonalak átrendeződéséről ma is relevánsnak tekinthető. Szemléletes példa erre, hogy a lengyel–orosz konfliktust, amely a Moszkvai állam feletti tatár uralom megszűnésével veszi kezdetét, két „világméretű”, civilizációs és vallási megalapozottságú messianisztikus küldetés egymással szembeni harcaként ábrázolja, amelynek tétje a vallási egység megteremtésében és egy egyesített, nagy szláv birodalom, egy „észak-európai hegemonia” létrehozásában állt.²⁵ Rámutat arra, hogy ez a küzdelem magyar szempontból is hangsúlyos jelentőséggel bír, hiszen a lengyel kérdés dűlőre vitele Oroszország számára a 17. század közepéig elsőbbséget élvezett, elvonva figyelmét a törökellenes harcról.

Báthory István uralkodása kapcsán Márki rávilágít az erdélyi külpolitika ket-tős viszonyulására Oroszország irányában. Az Oroszországgal szemben hadako-

zó erdélyi fejedelem és lengyel király veszélyt látott a cári államban, ugyanakkor a szövetségekötés szükségessége is megfogalmazódott benne. Ennek az a felismerés lehetett az alapja a történész értelmezésében, hogy a törökkel folytatott harcot a lengyelek, a csehek, magyarok, azaz a katolikus államok egyedül aligha tudják sikerre vinni például a Balkánon, így ehhez óhatatlanul szükség lesz az oroszokra is, azaz a szláv államok szövetségére, sőt egyesülésére. Ezt a megfontolást is szem előtt tartva Fedor cárhoz írott levelében Báthory javaslatot tett Oroszország és Lengyelország egyesülésére, azzal, hogy a korábban meghaló uralkodó örökölje a másik trónt, amivel a két szláv nép közötti viszálynak elejét lehetne venni. Az „oroszverő” Báthory javaslatát, amelynek alapján a panszlávizmus eszméjét „[...]ebben az alakjában, vagyis csupán az oroszokra és a lengyelekre szorítva, egy magyar vetett(e) föl [...]”,²⁶ Márki meglepőnek, ugyanakkor a hatalmi realitások és a lengyel ambíciók fényében logikus gesztusként értékeli. Másfelől pedig egy olyan nagyszabású kísérletet lát benne, amely annak a lehetőségét is felvillantotta, hogy „Észak hegemoniájának” birtokában a lengyelek rendezzék a keleti kérdést. Báthory halálával ennek a realitása azonban elveszett, „Lengyelország utolsó erőlyes királyának elhúnytaival, [Oroszország] versenytárs nélkül állott Észak-Európában.”²⁷

A harmincéves háború (1618–1648) alatt Bethlen Gábor fejedelemsége idején újra felmerült a szorosabb együttműködés lehetősége Oroszországgal. Az 1628-ban Erdélybe látogató orosz követség szövetséget javasolt az erdélyi fejedelemnek III. Zsigmond lengyel király megtámadása céljából. Bethlen maga is küldött követet Oroszországba 1629-ben, ám mire a kiküldöttet a cár fogadta, a fejedelem már halott volt. Bethlen konkrét szándékaira vonatkozó biztos ismeret hiányában Márki kérdések megfogalmazásával igyekszik a fejedelem előtt álló lehetséges dilemmákra, illetve arra a kettős viszonyulásra rávilágítani, ami már Báthory politikájában is megjelent Oroszország vonatkozásában. „Nagy Lajos, vagy Báthory István birodalmát nem teremthette újra. Talán [...] beérte volna azzal, hogy Lengyelország elfoglalásával a svéd király uralkodjék azon a földön, mely Magyar- és Oroszország közt a Balti-tengertől a Fekete-tengerig vonul. Azért-e, mert a protestantizmust akarta erősíteni? Vagy azért, hogy a Habsburgokat, s törököket állandó veszélybe döntse s ezzel Magyarország fölszabadítását eszközölje? Vagy azért, mert attól félt, hogy most dédelgetett barátja, az orosz, végre csakugyan megszerzi Lengyelországot, s a szláv áradat azután nemcsak a Balkánt seprí el, hanem az útjába eső Magyarországot is?”²⁸

Az Oroszország és Erdély közötti konkrét szövetségekötésre a továbbiakban a két párhuzamosan zajló nagy európai konfliktus, a nagy északi és a spanyol örökösödési háború idején, a Habsburg-uralommal szemben szabadságharcot vívó II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és I. Péter cár között került sor. Márki a témának külön kötetet szentelt, amit 1913-ban publikált *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben címmel*. Ebben széleskörű forrásbázis – többek között magyar, német és francia nyelvű források, naplók, diplomáciai levelek, követutasítások, követi jelentések és útibeszámolók – felhasználásával részletesen ismerteti az 1707-ben megkötött szerződés hátterét, a szövetségekötés eseménytörténetét. Figyelemre méltó, hogy a latin és orosz nyelven készült, a cár által 1707 decemberében megerősített kontraktus szövegét szó szerinti magyar fordításban közzéteszi a kötetben.

A szerződés jelentőségét méltatva kiemeli, hogy miközben XIV. Lajos francia király nem mutatott hajlandóságot arra – ahogy a többi uralkodó sem –, hogy szövetséget kössön Rákóczival, addig az oroszokkal „a magyar egyenrangú félként” tárgyalhatott. Márki nem titkolt nemzeti büszkeséggel nyugtázza: „[...]van valami tanulság annak eladásában, hogy a legdicsebb Romanov volt az első, a ki a szabadságáért küzdő Magyarországot önálló államnak ösmerte el.”²⁹ A történész ugyanakkor tisztában van azzal, hogy Nagy Péter ravasz és számító uralkodóként

egyszerre több vasat tartott a tűzben, Rákóczival pedig csak a lehetséges alternatívák egyikeként számolt – a lengyel koronát másoknak is felajánlotta, ahogy a Habsburgokkal is folytatott tárgyalásokat, éppen a Rákóczi-szabadságharc ellenében –, amit „ejtett”, amint a nemzetközi erőviszonyok másképp alakultak. A cár számára Rákóczi érdemi partnerként leginkább potenciális lengyel királyként jöhetett szóba.

Nem kultuszépítő, heroizáló szándékkal közelíti meg Márki Rákóczit: érzékelteti, hogy a fejedelem rosszul mérte fel a hatalmi erőviszonyokat és valójában nem ismer-te fel Péter valóságos szándékait, külpolitikájának természetét: „A Rákóczi-szabadságharc diplomáciájának gyengeségeit, a szabadságharc európai súlyának és Oroszország támogató hozzáállásának túlbecsülését a későbbi kutatások is alátámasztják.”³⁰

Rákóczi utasításai, amelyeket a cárhoz küldött követeknek adott, valamint azoknak a titkos varsói tárgyalásoknak a részletei, amelyek 1707 szeptemberében Nagy Péter és Bercsényi Miklós főgenerális között zajlottak le, egyaránt tanulságosak. Márki elemzéseiből itt csak három figyelemre méltó mozzanatot emelek ki. Az első, a követutasításokban visszatérő aggodalom a hazai nemzetiségek illo-jalítását illetően: a fejedelem több ízben is arra kéri az orosz cárt, hogy csillapítsa le a rá-cokat annak érdekében, hogy tegyék le a fegyvert, ne harcoljanak a felkelőkkel szemben, inkább álljanak át az ő oldalukra. Ennél jóval érdekesebb azonban az a Rákóczi által felvázolt, magyar (és lengyel) nézőpontból a realitásoktól elrugasz-kodott, idealisztikus jövőkép, ami a követeknek adott instrukciókból rajzolódik ki. A fejedelem elképzelésében – részben felelevenítve a Báthory István-féle koncepc-iót – egy olyan, nemcsak Kelet-Európát, hanem az egész világpolitikát érintő ha-talmi, birodalmi konstelláció látszik körvonalazódni, amelyben a szabadságát visszanyerő Lengyelországra és az orosz segítséggel felszabadított Magyarországra – eszerint mindkét ország Oroszországnak köszönhetné a szabadságát – is kitűn-tetett szerep várna. Míg Báthory a két szláv állam egyesüléséből indult ki, addig Rákóczi gondolatmenete szerint Magyarország és Lengyelország – élükön a szaba-don megválasztott királyokkal – Erdéllyel karöltve Oroszország szövetségeseiként harcolnának a kereszténység felszabadításáért. Oroszország így teljesíthetné be messianisztikus küldetését a kereszténység védelmében, Törökország legyőzésé-vel és Perzsia elfoglalásával pedig létrehozná a „Szentírás által is megígolt” hata-lmas északi monarchiát, egy nagy keleti birodalmat, amihez az orosz segítséggel Ausztriától elszakadó, újra önálló magyar királyság mindenki másnál nagyobb tá-mogatást tudna nyújtani.³¹

A harmadik figyelemreméltó momentum, Rákóczinak a varsói kontraktus kiegé-sztésére vonatkozó javaslata, amelyben többek között oroszországi menedéket és anyagi támogatást kért a maga és közvetlen hívei számára, amennyiben kiüldöznék őt Lengyelországból, illetve Erdélyből és ezáltal bujdosásra kényszerülne. (Péter végül a szerződésben kötelezettséget vállalt arra, hogy balsors esetén Rákóczi „ellátá-sára az orosz császárságban egy tartományt, barátainak és híveinek pedig menedéket fog adni.”³²) 1710-ben követén keresztül megismételte a kérést, miszerint – „ha a ha-zából kiszorulna” – kíséretével kapjon menedéket Ukrajnában.³³ Ezzel összefüggésben merülhet fel az a történelmietlennek tekinthető, mégis izgalmas gondolat – Márki er-ről nem ír –, hogy miként alakult volna Rákóczi és Oroszország későbbi megítélése a magyar történelmi emlékezetben, ha a bujdosók végül nem Törökországban találnak menedékre, hanem valahol Oroszországban, egy „orosz Rodostóban”.

A varsói szerződés a rendkívül gyorsan változó külpolitikai konstelláció, a ka-tonai és a hatalmi erőviszonyok alakulása miatt nem realizálódott. Bár I. Péter haj-landó volt szerződést kötni Rákóczi-val, Márki is érzékelteti, hogy a szövetség nem egyenrangú felek között jött létre. Oroszország „nagy tételekben játszott”, valóságos partnernek a Habsburgokat tekintette. Nagy Péter birodalmi ambíciói és Rákóczi független Magyarországra, vagy legalábbis a független Erdélyre, vonatkozó törek-vései csak átmeneti jelleggel tűntek összeegyeztethetőnek.

Konklúzió

■ A fentiekben vizsgált hat, 1877 és 1913 között keletkezett Márki-írás érdeklődésének homlokterében a magyar–orosz kapcsolattörténet áll. A tanulmányokból kirajzolódó tematikai hangsúlyok – A nem ismert, vagy a rosszul ismert Oroszország; Az orosz civilizátlanság vs. magyar kultúrfölény; Oroszország mint fenyegetés (pánszlávizmus és a magyarországi szlávok) és végül Oroszország mint lehetséges szövetséges problematikája – mentén betekintést kaphatunk arról, hogy miként gondolkodtak a magyarok, illetve a magyar külpolitika a cári Oroszországról, ahogy arról is, hogy maga Márki milyen képet alakított ki róla.

A tanulmányok számos újdonsággal szolgálnak az orosz–magyar kapcsolatok történetének kutatása terén, egyúttal további lehetséges vizsgálódási irányokat is felvetnek. Márki elsőként nyújt átfogó képet a magyar–orosz érintkezések históriájáról, valamint az Oroszország kapcsán rendelkezésre álló ismeretekről, a tájékozódás lehetőségeiről. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Magyarország északkeleti szomszédjáról elérhető ismeretek hiányosak, felületesek, ráadásul gyakorta nem felelnek meg a valóságnak. Ugyanerre a következtetésre jutott a másik kortárs történész, Thallóczy Lajos is, aki még határozottabban fogalmazott: Oroszország nagyhatalmi helyzetére tekintettel, Magyarország egyszerűen nem engedheti meg magának a cári birodalom tanulmányozásának elmulasztását.³⁴ Az Oszmán Birodalom sorsa, a Balkán-félsziget hatalmi viszonyainak átrendeződése, a térség feletti befolyás megszerzésére irányuló nagyhatalmi törekvések olyan kardinális kérdéseknek bizonyultak a 19. században, amelyek különösen a század 70-es éveitől intenzíven ráirányították a figyelmet a terjeszkedő Oroszországra, egyúttal felerősítették a régóta létező magyar aggodalmakat a pánszlávizmussal és a magyarországi szlávok nemzeti, önállósodási aspirációival szemben. Ez, a Márki vizsgálódásai háttérében álló nemzetközi kontextus teszi érthetővé, miért tanúsított olyan hangsúlyos érdeklődést a történész a pánszlávizmus és a honi nemzetiségek politikai, függetlenedési törekvései iránt.

Márki történetírói kvalitásait leginkább az a nagyívű és árnyalt, ma is relevánsnak tekinthető elemzés tanúsítja, amellyel az Erdélyi Fejedelemség és a cári Oroszország közötti kapcsolatok háttérében a kelet-európai kontextust, azaz a térség, benne a magyarság sorsát meghatározó „geopolitikai összefüggéseket” és hatalmi játszmákat, illetve a mögöttes ideológiai mozgatórugókat világítja meg. Kiemelkedő továbbá II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter szövetségekötésének új, primer források felhasználásával történő részletes tárgyalása is.

Mivel Márki elsődlegesen a diplomáciai kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt, az orosz–magyar kulturális érintkezések elmélyültebb bemutatásától eltekint, a gazdasági vonatkozásokról is csak érintőlegesen ejt szót.

Ahogy Thallóczy, Márki sem mentes a történetírói elfogultságtól, amiről egyrészt a romantikus látásmódra jellemző érzelmi fűtöttség és patetikus hangvétel árulkodik. A Magyar Királyság, majd Erdély külpolitikai sikereinek nemzeti büszkeséggel átitatott méltatása, valamint, ellenkező előjellel, a Magyarországgal szembeni illojalitásról tanúskodó nemzetiségi törekvések „indulatos kommentárokkal fűszerezett ismertetései látványosan szemléltetik azokat a passzusokat, ahol a történész kilép a tárgyilagos hangvétel megkívánta keretek közül. A nemzeti, romantikus nézőpontból következik a Magyarország sorsa iránt érzett őszinte aggodalom, amely erőteljesen áthatja Márki írásait.

Márki elfogulatlanságáról, kritikus hozzáállásáról tanúskodnak viszont többek között azok az elmarasztaló észrevételek, amelyek például az Oroszország-vonatkozású magyar kutatások állapotára, a magyar nemzeti karakter egyes negatív megnyilvánulásaira, vagy II. Rákóczi Ferenc diplomáciai „idealizmusára” vonatkoznak, előbbi esetében lemondva a számos történész kortársát jellemző kultuszépítő attitűdről.

Az orosz barbárságot, elmaradottságot sugalló soraiból arra következtethetünk, hogy Márki gondolkodását sem hagyták érintetlenül a bevett Oroszország-sztereotípiák: a korabeli utazókhoz, orosz vonatkozású írásokhoz hasonlóan félelemmel, ugyanakkor koloniális attitűddel tekint az Orosz Birodalomra, abból kiindulva, hogy a magyarok az oroszokkal való összevetésben eleve a civilizáció magasabb fokát képviselik.

A vizsgált Márki-tanulmányok nemcsak Oroszországról nyújtanak ellentmondásos képet, de a magyar–oroszl viszonyt illetően is. Márki egyfelől megállapítja, hogy már a 16. században felsejlik a rendületlenül terjeszkedő Oroszország miatti félelemérzet, ami később kiegészül a despotizmus és még inkább a pánszlávizmus miatti aggodalommal. Másfelől azonban a török kiűzése, sőt a Habsburg-uralom alóli felszabadulás reményének kontextusában, jellemzően az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai látóterében visszatérő jelleggel bukkan fel az Orosz Birodalommal kötendő szövetség alternatívája is, voltaképpen azt a kérdést feszegetve, vajon a keresztény messianizmussal átítatott orosz birodalmi expanziónak Magyarország csak elszenvedője vagy esetleg haszonélvezője is lehet.

■ IRODALOM

- Diószegi 2001 = Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája: 1867–1891*. Vince, Bp., 2001.
- Gebei 2011 = Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai (1707–1711)*. In: Csatóry György (szerk.): *Rákócziak dicső kora*. Konferencia helye, ideje: Beregszász, Ukrajna, 2011.03. 24. PoliPrint Kiadó, Ungvár, 2011. 43–62.
- Gebei 2013 = Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita – Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 4.*, Bp., 2013.
- Hammerstein 2022 = Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország-/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években*. Örökség Kulturpolitikai Intézet, Bp., 2022.
- Márki 1877 = Márki Sándor: *Az oroszok hazánk történetében*. Nyomtatott Hügel Ottó Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1877.
- Márki 1882 = Márki Sándor: *Magyar írók Oroszországról*. Földrajzi Közlemények 10. (1882) 8. sz. 345–359.
- Márki 1893 = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések Mátyás király és a Jagellók korában*. Erdélyi Múzeum 10. (1893) 10. sz. 555–566.
- Márki 1894a = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában (Első közlemény)*. Erdélyi Múzeum 11. (1894) 1. sz. 17–31.
- Márki 1894b = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában (Második és befejező közlemény)*. Erdélyi Múzeum 11. (1894) 2. sz. 103–116.
- Márki 1913 = Márki Sándor: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1913. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 23. kötet 6. sz.)
- Palotás 1972 = Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Akadémiai, Bp., 1972.
- Palotás 1982 = Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Akadémiai, Bp., 1982.
- Thallóczy 1884. = Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Athenaeum, Bp., 1884.
- V. Molnár 2000 = V. Molnár László: *Magyar–oroszl kulturális kapcsolatok 1750–1815*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000.
- V. Molnár 2012 = V. Molnár László: *Mi és Ők: Magyar–oroszl kulturális kontaktusok, 1711–1848: Tanulmánykötet. Szóltató Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., Bp., 2012.*

■ JEGYZETEK

1. Márki 1877.
2. Márki 1882.
3. Márki 1893.
4. Márki 1894a.
5. Márki 1894b.
6. Márki 1913.

7. A témáról lásd többek között: Palotás 1972; Uő 1982; Diószegi 2001.
8. Márki 1877. 23.
9. A témában lásd a későbbi kutatásokat: V. Molnár 2010, Uő 2012, valamint Hammerstein 2022.
10. Márki 1877. 24.
11. Márki 1894a. 28.
12. *Az török áfium elleni orvosságból* idézi Márki 1882. 353.
13. Márki 1882. 354–355.
14. Márki 1894b. 112.
15. Márki 1894b. 113.
16. Márki 1894b. 116.
17. Sztratimirovics Istvánt az 1790-ben tartott szerb nemzeti kongresszus választotta meg szerb pátriárkává. Margalits 1918. 24.
18. Márki 1877. 45.
19. Márki 1877. 46–47.
20. Ján Kollár (magyar nevén: Kollár János, 1793–1852https://hu.wikipedia.org/wiki/Janu%C3%A1r_24.) cseh nyelven író szlovák származású evangélikus lelkész, költő, esztéta, népdalgyűjtő, „nemzetébresztő”, a pánszláv testvériség ideológusa.
21. Márki 1877. 57.
22. Márki 1877. 67–68.
23. Márki 1877. 70.
24. Márki 1877. 76.
25. Márki 1893. 562–563.
26. Márki 1894a. 24–25.
27. Márki 1877. 26.
28. Márki 1894b. 105.
29. Márki 1913. 32. (416.)
30. Lásd többek között: Gebei 2011. és Uő. 2013.
31. Márki 1913. 32. (416.)
32. Márki 1913. 92. (476.)
33. Márki 1877. 34.
34. Thallóczy 1884. III.